

- 1859 гг. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч. 1.
10. Вишневский А. „Серп и рубль”. Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998.
11. Мандра А. Конец крестьянства. Продолжение размышлений о конце крестьянства: двадцать лет спустя. Париж, 1984: Реферат // Отечественная история. – 1994. – № 2.
12. Леонович В.В. История либерализма в России. 1762–1914. – М., 1995.
13. Кустарев А. Начало русской революции: версия Макса Бебера // Вопросы философии. - 1990. – № 8.
14. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. – С.Пб., 1999. – Т. I.
15. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. @ 1917–1920 гг. – М., 1997.
16. Галкин М., свящ. К чему нас обязывает текущий момент // Приходской священник. – 1913. – Апрель.
17. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: Разложение третьевионской системы. – Л., 1988.
18. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях „военного коммунизма”. – М., 1988.
19. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): В 2 т. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск, 1998. – Т. 1.
20. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Книга первая. От начала до Великой Победы. – М., 2002.

П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО КРЕДИТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОМІЩИЦЬКИХ ТА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Відсутність розвиненої системи кредитного забезпечення залишається однією з серйозних перепон для розвитку аграрного сектору української економіки на сучасному етапі. Доступний кредит є необхідною умовою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. З огляду на це, все більшого значення набуває історичний досвід, набутий в період проведення столипінської аграрної реформи. Поширення ринкових відносин у сільському господарстві Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. засвідчило високу ролі сільськогосподарського кредиту, у першу чергу іпотечного для розвитку аграрного виробництва. Тому П. Століпін називав кредитне забезпечення селянських господарств одним із головних напрямків аграрної реформи.

В історичній науці проблема кредитного забезпечення сільського господарства в роки столипінської аграрної реформи висвітлена нерівномірно. Дослідники серйозну увагу приділяли діяльності Селянського банку [1-3], вивчали окремі аспекти розвитку установ сільськогосподарського кредиту в Російській імперії [4-5]. Проте, особливості державного кредитування сільського господарства в роки столипінської аграрної реформи предметно не вивчалися. Мета цієї публікації – дослідити державну систему кредитування сільгоспвиробників та її вплив на реалізацію завдань столипінської аграрної реформи. Об'єкт вивчення – державна система

кредитування сільгоспвиробників, предмет – її вплив на проведення аграрної реформи П. Століпіна.

В цілому для фінансової системи Російської імперії початку ХХ ст. характерне широке розповсюдження в сільському господарстві іпотеки на фоні значно меншого розвитку інших видів сільськогосподарського кредиту. Така невідповідність зумовлювалась особливостями пореформеної еволюції поміщицького господарства на шляху від відробіткової системи до вільного найму [6, 3]. Іпотечний кредит у сільському господарстві передбачав видачу довгострокової позики під заставу земельної власності. В Російській імперії діяли державні та приватні іпотечні банки. Державне іпотечне кредитування здійснювали Селянський поземельний та Дворянський земельний банки. В українських губерніях активно діяли п'ять недержавних іпотечних банків: Харківський, Полтавський, Київський, Бессарабсько-Таврійський земельні банки та Земський банк Херсонської губернії.

Робота державних та приватних іпотечних банків мала суттєві відмінності. Державний кредит носив переважно пільговий характер, проте способи надання пільг клієнтам у Дворянському і Селянському банках були різними. Дворянський банк надавав пільги своїм клієнтам через відстрочку або розстрочку платежів, скасування або зменшення розміру пені. Крім того, річні відсотки у Дворянському банку були невисоким. Пільговість кредиту Селянського банку полягала у високому співвідношенні суми позики до оцінки заставленої землі. Селянський банк видавав позики у розмірі 80-95 %, і навіть 100 % вартості застави, тим часом як позики інших земельних банків, у тому числі й Дворянського становили 60-75 % вартості закладеної землі.

Крім іпотеки основними формами сільськогосподарського кредиту були соло-вексельний, продтоварний та меліоративний кредити. Соло-вексельні позики видавалися під підписку позичальником соло-векселя (боргового зобов'язання). При продтоварному сільськогосподарському кредиті сплата позики гарантувалася заставою сільськогосподарських продуктів. Окрім потрібно виділити меліоративний кредит, спрямований на покращення умов землевпорядкування (при цьому малась на увазі не тільки на меліорація, але й придбання позичальником насіння, нових порід худоби і т.п.). Ці форми кредитування використовувалися селянами та поміщиками переважно для оперативного отримання дрібного (у порівнянні з іпотечним) кредиту.

Для короткострокового оперативного кредитування поміщицьких господарств, закладених у приватних банках або у Дворянському земельному банку, уряд підтримував розвиток системи Дворянських кас взаємодопомоги. Статут цих установ було затверджено ще 3 червня 1902 року. Вони засновувалися губернськими дворянськими зборами. Уряд активно сприяв діяльності Дворянських кас: при їхньому заснуванні з казни надавалася одноразова сума на формування статутного фонду, визначена безпосередньо царем. Крім того, щорічно уряд надавав Дворянським касам допомогу, що дорівнювала річні сумі грошових надходжень у касу від губернських дворянських зборів. Всього у 1903–

1911 рр. Дворянські каси отримали з казни в основний капітал 1275 тис. крб а також 228 тис. крб у вигляді щорічної допомоги. З п'яти Дворянських кас, заснованих в Російській імперії у 1903–1911 рр., в Україні діяло дві: в Полтавській та Катеринославській губернії.

Згідно статуту, Дворянські каси взаємодопомоги надавали позики для невідкладних платежів за кредитами, отриманими в іпотечних банках під заставу поміщицьких маєтків, розташованих у цій губернії. Позики Дворянських кас видавались у розмірі до 20 % від суми всіх боргів позичальника, забезпечених заставою цього маєтку. При цьому загальна заборгованість маєтку не повинна була перевищувати 90 % його оціночної вартості. Термін позики не міг перевищувати 5 років. Позики видавалися спадковим дворянам під заставу маєтку або за поручительства двох платоспроможних землевласників губернії.

Існував також інший вид позик, які видавалися дворянам-землевласникам у випадку різного роду стихійних лих а також хвороби чи смерті голови сім'ї на 2 роки. Їх розмір та відсотки за ней визначалися Дворянськими зборами губернії. При недоїмці у термін 2 строкових платежів, каса починала достроково стягувати борг. Дворянські каси мали право залишати за собою маєтки, закладені в Дворянському земельному банку, з переводом на себе їхнього боргу. Маєток міг залишатися за касою на строк до 5 років [7, 686]. Таким чином, діяльність Дворянських кас спрямовувалася на підтримку дворянського землеволодіння, насамперед на збереження дворянських маєтків, закладених в іпотечних банках.

Поміщики отримували також дрібний кредит у Держбанку під соло-векселі, під заставу сільськогосподарської продукції (майбутнього врожаю). Держбанк видавав пільгові позики на купівлю сільськогосподарських машин. Його діяльність у цьому плані регулювалася „Правилами для видачі установами Держбанку позик під соло-векселі на забезпечення сільського господарства оборотними коштами”, які були затверджені Міністром фінансів 19 липня 1897 року. Цей нормативний акт передбачав можливість надання позики Держбанком під поручительство та під заставу нерухомості (в тому числі сільськогосподарських угідь) [8, 133–140]. Цей напрям роботи Держбанку офіційно не мав станових обмежень, тому заможні селяни також могли скористатися цими видами кредиту. Жорсткі умови видачі позик заважали поширенню цієї сфери діяльності Державного банку. Наприклад, Полтавське відділення Держбанку протягом 1906–1915 рр. уклало з сільськогосподарськими виробниками лише 1126 угод про позики [5, 139].

Діяльність Дворянських кас та Державного банку сприяли крашому кредитному забезпеченняю поміщицьких господарств. У селян у цьому плані виникали труднощі, особливо у господарств, закладених у Селянському поземельному банку. Це пов’язано зі слабким розвитком системи дрібного приватного сільськогосподарського кредиту в сільській місцевості.

Дрібне кредитування селянських господарств здійснювали кредитні та позичково-ощадні товариства, громадські позичково-ощадні каси, волосні та сільські банки, громадські запасні капітали,

лікарняні допоміжні капітали. Їхньою метою була мобілізація приватних коштів для потреб переважно селянського господарства, а також видача позик та посередництво в закупівлі товарів для своїх членів та збут їхньої власної продукції [4, 211]. Кількість подібних установ на початку ХХ століття в Україні постійно зростала, але якість їхньої роботи залишалась дуже низькою, унаслідок чого вони часто опинялися на межі банкрутства.

Про недоліки приватних та громадських установ дрібного кредиту говорилося у звіті підкомісії з кредитів на нараді селянських діячів Південно-Західного краю у 1910 році. Зокрема, мова йшла про те, що мирські каси взаємодопомоги працювали взагалі без розробленого статуту й їхня діяльність була не впорядкована.

Дещо кращим було становище сільських банків, проте їхня робота відрізнялася безсистемністю, кредити часто видавалися „за могоричі” неплатоспроможним позичальникам. Наслідком цього було масове неповернення позик. Для селян небезпечною була інша тенденція. Часто відсотки за позикою перевищували розмір самої позики. До цього вдавалися переважно мирські каси. Це явище було зумовлено низьким рівнем освіти серед селян.

Краще кредитна справа була організована у волосніх позичкових касах. Вони видавали кредити по довіреності та під заставу інвентарю [9, 8-9]. Недостатній розвиток кредитної справи на селі часто змушував селян брати позики у лихварів на кабальнích умовах. Крайня дорожнеча дрібного кредиту, що межувала з лихварством, слабка організація кредитних установ на місцях на фоні розвитку іпотечного кредиту зумовили виникнення ідеї пов’язати організаційно установи іпотечного та дрібного кредиту. Так, Харківський губернський з’їзд кредитних кооперативів у травні 1914 р. запропонував увести іпотечний кредит у практику діяльності установ дрібного кредиту. Передбачалося, що установи дрібного кредиту зможуть видавати позики під заставу надільної землі, в тому числі як агенти Селянського банку або Головного управління землевпорядкування та землеробства [4, 214].

Цей проект не був реалізований. Уряд намагався вирішити проблему кредитного забезпечення селянських господарств іншим шляхом – через розширення кредитної діяльності землевпорядніх комісій, які були створені 4 березня 1906 року. Вони сприяли Селянському банку в операціях з купівлі землі, брали участь у продажу надільних земель селянам, сприяли сільським поселенням та окремим господарям у покращенні умов землеробства та землекористування, видавали з особливого фонду позики та грошові допомоги селянам на здійснення найпростіших удоскональень агрокультури [10, 20].

16 червня 1912 року Державна дума прийняла „Закон про позики та допомогу з коштів казни при землевпорядкуванні”. На отримання позики від головного управління землевпорядкування та землеробства могли розраховувати селяни, які не мали коштів на улаштування господарства при переселенні на землі, придбані у Селянського банку або відведені землевпоряднimiми комісіями при приватизації [11, LXIX]. Іншими словами, кредит призначався виключно хуторянам. Він повинен був або видаватися готівкою, або землевпорядні комісії (або земства)

оплачували виконання робіт з покращення господарства на суму позики. У виняткових випадках (коли покращення господарства мало показове або супільно корисне значення) допускалася замість виплати позик безоплатна допомога.

Заяви селян про допомогу при приватизації (або переселенні на банківські землі) могли подаватися не пізніше 3-х років із моменту оформлення права власності. Розміри допомоги не могли перевищувати 150 крб (в особливих випадках розмір міг бути збільшений до 500 крб). Згідно з новим законом, землевпорядні комісії самі могли визначати термін сплати позики. Максимально можливий термін становив 15 років з 5 річним пільговим терміном [11, LXX].

Держава здійснювала пільгове кредитування селянських господарств також через земства. „Закон про позики та допомогу з коштів казни при землевпорядкуванні” зобов’язував комітет із землевпорядніх справ надавати позики (в особливих випадках безоплатну допомогу) губернським та повітовим земствам, іншим громадським установам для організації меліорації, розвитку вогнестійкого будівництва в селянському господарстві [11, LXIX]. В цьому плані земства певною мірою дублювали кредитну діяльність землевпорядніх комісій, розглянуту нами вище (кредит видавався на одні цілі й регулювався одним законом). Проте, на відміну від землевпорядніх комісій, земства видавали позики та грошову допомогу на переселення і зведення вогнестійких будівель не тільки одноосібникам, але й селянським общинам [11, 200].

Земства використовували також власні кошти для кредитування селянського господарства. У 1904 р. земствам було надано право утворювати земські каси [3, 115]. Вони організовували спеціальні фонди для дрібного сільськогосподарського кредиту селянам. Зокрема, в 1912 р. такі фонди в Україні мали Полтавське (блізько 500 тис. крб) та Таврійське (блізько 170 тис. крб) земства [12, 447]. В 1915 р. у Херсонському земстві для видачі позик та допомоги на попіщення системи рільництва було виділено тільки 1114 крб [13, 80]. Як видно, фінансові ресурси земств були обмежені, відповідно обсяги кредитувань сільського господарства були невеликими. За підрахунками О. Опрі, земства з 1 січня по 1 липня 1908 р. видали в Україні на агрономічні зміни лише 85040 крб [3, 114]. Вони намагалися розширити кредитування сільського господарства через створення земських банків, як, наприклад, Полтавське земство, але уряд не дав на це дозволу [5, 138].

Активною була діяльність земств щодо створення сільськогосподарських складів та прокатних станцій. Селяни отримували можливість купити у кредит сільськогосподарську техніку. Показово, що 84 % земських складів та прокатних станцій знаходилося в українських губерніях. Селяни могли купувати у земств сільськогосподарську техніку в кредит, з розстрочкою оплати на 8 років [14, 39-41]. Таким чином, кредитна діяльність земств була зосереджена на допомозі селянам у механізації господарства і організації вогнестійкого будівництва. Недоліком земського кредиту були доволі високі відсотки за короткостроковими позиками. Зокрема, Чернігівське земство видавало позики під 8 %, Волинське – під 9 %, Харківське – під 18 % [3, 116]. Земства вимушенні були

встановлювати високі відсотки через постійну нестачу власних коштів.

За умов аграрної кризи деякі українські земства намагалися боротися доступними їм засобами з селянським безземеллям та малоземеллям. Ще у 1881 р. Полтавське земство створило спеціальний Олександровський фонд для купівлі з торгів земель поміщицьких маєтків із метою перепродажу їх безземельним та малоземельним селянам. Їхньою допомогою могли скористатися полтавські селяни, наділі яких не перевищували 6 десятин. Цей фонд функціонував і в роки столипінської реформи. Діяльність Полтавського земства могла стати суттєвим доповненням чи навіть альтернативою ліквідаційної діяльності Селянського банку в регіоні, проте, на практиці фінансові можливості земства були обмежені. У 1911 р. Олександровський фонд Полтавського земства становив 675179 крб [5, 138]. При тогочасному рівні цін на землю (у середньому 325 крб за 1 десятину [15, 172]) земство могло купити за ці кошти лише приблизно 2077 дес. землі. Тим часом Селянський банк володів значно більшими можливостями – у попередньому, 1910 р., у Полтавській губернії він продав селянам 36351 дес. землі й видав позики на суму 745290 крб [15, 174]. Кредитна діяльність земств обмежувалася дрібним сільськогосподарським кредитом, тому Полтавське земство не могло видавати селянам іпотечний кредит для купівлі землі. Як наслідок, часто селяни не мали достатньо власних коштів, щоб купити землю у земства навіть на пільгових умовах. Полтавське земство в деяких випадках вимушено було не продавати свої землі, а здавати їх в оренду, також на пільгових умовах [5, 138].

Державний іпотечний кредит в Російській імперії мав становий характер. Тогочасна державна політика була спрямована на збереження земельної власності дворянства та селянства, намагаючись перешкодити переходу сільськогосподарських земель у власність представників інших станів. Відповідно державний іпотечний кредит могли отримати тільки поміщики та селяни.

Дрібний державний кредит доповнював іпотечне кредитування і використовувався для оперативного вирішення поточних господарських проблем, в тому числі для погашення іпотичної заборгованості. Кредитування поміщицьких та селянських господарств уряд здійснював різними шляхами. Поміщики могли скористатися позикою Держбанку при купівлі сільськогосподарської техніки або отримати кредит на сприятливих умовах у губернській Дворянській касі для сплати іпотечного боргу, або у випадку стихійного лиха. Селянський поземельний банк видавав селянам цільові кредити на купівлю землі. Пільговий кредит на купівлю сільськогосподарської техніки, проведення меліоративних робіт, переселення на хутір, спорудження вогнестійких будівель селяни могли отримати зі спеціальних фондів земств та землевпорядніх комісій.

Таким чином, незважаючи на свій становий характер, державна система кредитування сільського господарства тією чи іншою мірою могла забезпечити потреби сільгospivirobnikiv. Проте вона мала серйозні недоліки, що особливо яскраво виявилося в роки столипінської аграрної реформи.

Поширення іпотечного кредиту та слабкий розвиток державного дрібного кредитування сільського господарства сприяли розвитку заборгованості за іпотечними кредитами у сільськогосподарських виробників. Особливо гостро ця проблема поставала перед приватними селянськими господарствами, утвореними в роки столипінської аграрної реформи. Державне фінансування спеціальних фондів землевпорядників комісій та земств здійснювалося в незначних обсягах. За таких умов багато селян вимушено було звертатися до лихварів для отримання коштів на поточні потреби. Непомірно дорогий лихварський кредит ставав однією з причин банкрутств клієнтів Селянського банку.

Іншим суттєвим недоліком була неузгодженість у роботі державних іпотечних банків. Уряд за допомогою операцій Селянського банку із перепродажу землі намагався регулювати скорочення поміщицького землеволодіння та мобілізації земельної власності на користь селянства. Дворянський банк своїми пільговими позиками штучно стимував розпродаж поміщицької землі. Це дозволяло поміщикам утримувати на високому рівні земельні ціни. Отже, діяльність Дворянського банку перешкоджала розширенню та розвитку селянського землеволодіння, у першу чергу приватного, а тому фактично суперечила завданням столипінської аграрної реформи.

Причини такої неузгодженості в роботі двох державних установ лежали не в економічній, а в суто політичній площині. Така суперечність між державними іпотечними установами була продовженням суперечності аграрної політики столипінського уряду. Намагаючись створити новий прошарок заможних селян-власників, уряд не міг не рахуватися з інтересами поміщиків, як головної соціальної опори самодержавства. Проте економічні інтереси селянства і поміщиків часто були протилежними, що заважало уряду П. Столипіна послідовно проводити свою реформу.

Вказані вище недоліки державного кредитування негативно позначилися на розвитку сільського господарства Російської імперії на початку ХХ століття. Проте, саме існування державної системи кредитного забезпечення сільгospвиробників було необхідною умовою проведення столипінських аграрних перетворень. Пільговий державний кредит, нехай і в обмежених обсягах, дозволив багатьом новоутвореним хутірським та відрубним господарствам подолати труднощі реформаційного періоду. Досвід столипінської аграрної реформи засвідчує, що держава може і повинна за допомогою пільгових кредитів підтримувати розвиток вітчизняного сільського господарства.

1. Дубровский С.М. Столыпинская аграрная реформа: из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
2. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1980.
3. Опра А. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. / Днепропетровский гос. ун.-т им. 300-

- летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1982.
4. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука 1988.
5. Краснікова О.М. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861–1917 pp.). // Український селянин: Зб. наук. праць. (Матеріали III Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
6. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России / Сост. Проскурякова Н.А. – М., 1980.
7. Дворянские кассы взаимопомощи // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 15.
8. Центральный державный исторический архив Украины у Києві (далі – ЦДІАК.). – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 368.
9. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 618.
10. ЦДІАК України. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 345: Краткий обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1909 гг. – 150 арк.
11. Ососов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной Думе. – С.Пб.: Труд и польза, 1912.
12. Ипотечный кредит // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 18.
13. Денежный отчет Херсонской земской управы за 1915 г. – Херсон: Типография Н. Ольховникова и С. Ходишина, 1916.
14. Погребинский О. Столипинская реформа на Украине. – Б.м.: Пролетар, 1931.
15. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов за 1910 г.). – Полтава, 1911. – 215 с.

I. M. Власюк

ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1906–1914 рр.)

Дослідження впливу столипінської аграрної реформи на розвиток сільського господарства, характерних для регіону Правобережної України галузей промисловості, торгівлі і транспорту залишається в історико-економічній літературі актуальною проблемою. Проблема економічних наслідків столипінської аграрної реформи знайшла своє відображення у багатьох працях істориків та економістів дореволюційного, радянського та сучасного періодів, зарубіжній історіографії. Зокрема, необхідно виділити праці І.І. Литвинова, С.М. Дубровського, А.Д. Введенського, Ф.Є. Лося, О.Г. Михайлюка, Б.А. Кругляка, Т.Ф. Измєтьєвой, М. Кимитаки та інших, аналіз яких був предметом окремого дослідження автора.

Враховуючи велику кількість попередніх наукових праць із цієї проблеми, зазначимо, що ряд питань залишається недостатньо вивченим, зокрема агрономічні заходи земських установ щодо селянських господарств у зазначений період; розвиток заводів сільськогосподарського машинобудування, будівельних матеріалів під впливом столипінської аграрної реформи; збутових кооперативів; послуг залізниць при перевезенні сільгospпродукції. Автор статті ставить за мету дослідити ці питання. Об'єкт